

Лекції докторів *HONORIS CAUSA* Острозької академії

Микола Жулинський

***«А на москалів
не вважайте...»:
російська мова як інструмент
мовно-культурної
та політичної експансії***

Острог
Видавництво Національного університету «Острозька академія»
2019

Микола Жулинський – (нар. 25 серпня 1940, с. Новосілки (тепер с. Набережне), Демидівський район, Рівненська область) – доктор філологічних наук, академік НАН України, директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, український літературознавець, громадський і політичний діяч. Один із фундаторів відродженої Острозької академії, почесний академік Острозького академічного братства, доктор *honoris causa* Острозької академії.

1962 року закінчив Дубенське педагогічне училище, а 1968 року – факультет журналістики Київського університету ім. Т. Шевченка. З 1968 р. працює в Інституті літератури ім. Т. Шевченка НАН України: аспірант (1968–1971), молодший науковий працівник, учений секретар, з 1978 – заступник директора з наукової роботи, з 1991 – директор інституту.

Лютий – листопад 1992 – державний радник України з питань гуманітарної політики, голова колегії Державної думи України. Жовтень 1992 – серпень 1994 – віцепрем'єр-міністр України з питань гуманітарної політики. Народний депутат України 2-го скликання (1994–1998). Голова підкомітету з питань творчої діяльності, мистецтва, мовної та культурно-просвітницької політики Комітету з питань культури і духовності. Член групи «Конституційний центр». 30 грудня 1999 р. – 29 травня 2001 р. – віцепрем'єр-міністр України. Народний депутат України 4-го скликання (2002–2006) від блоку В. Ющенко «Наша Україна». Голова підкомітету з питань охорони історико-культурної спадщини Комітету з питань культури і духовності. Листопад 2008 – липень 2010 – голова Комітету з Національної премії України імені Тараса Шевченка

Лауреат Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка за книгу «Із забуття – в безсмертя». Лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки. Лауреат Республіканської премії ім. О. Білецького в галузі літературно-художньої критики. Відзначений низкою

державних та почесних нагород. Зокрема, орденом «За заслуги» I ступеня, орденом «За заслуги» III ступеня, орденом князя Ярослава Мудрого V ступеня, орденом князя Ярослава Мудрого IV ступеня.

Нагороджений найвищою відзнакою Національного університету «Острозька академія» – медаллю князя Костянтина Острозького.

Автор книг: «Пафос життєствердження» (1974), «Людина як міра часу» (1979), «Человек в литературе» (1983), «Наближення» (1986), «Із забуття в безсмертя» (1990), «Вірю в силу духа» (1999), «Подих третього тисячоліття» (2000), «Заявити про себе культурою» (2001), «Слово і доля» (2002), «Духовна справа по втраченій батьківщині» (2002), «Олег Ольжич і Олена Теліга» (2001), «Поминаймо в скорботі, але не в гніві. Українсько-польський конфлікт на Волині 1943–1944 рр.» (2003), «Високий світоч віри. Голодомори в Україні та роман Василя Барки “Жовтий князь”» (2003), «То твій, сину, батько!. Українська душа – на Голгофі ХХ століття» (2005), «Віктор Ющенко: випробування владою» (у співавторстві) (2005), «Слово і доля» (2006), «Відстані» (2006), «Він знав, “як багато важить слово...”» (2008), «Нація. Культура. Література» (2010), «Українська література. Творці і твори» (2011), «Слово на сторожі нації» (2015), «Моя Друга світова» (2016), «Духовний будівничий України» (2016), «Акордеон» (2018) і понад 800 статей, оглядів, рецензій.

«А на москалів не вважайте...»: російська мова як інструмент мовно- культурної та політичної експансії

Мимоволі згадалося Шевченкове:

*І Коллара читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганка,
І в слав'янофіли
Так і претесь... І всі мови
Слов'янського люду –
Всі знаєте. А свої
Дастьбі...*

Це про того Яна Коллара згадав 1845 року Тарас Шевченко, який на початку XIX століття в поемі в сонетах «Дочка Слави» висловив мрію про духовне єднання слов'янських народів на основі «мовного зближення» слов'ян. Словацький і чеський поет, історик, фольклорист, етнограф уважав, що майбутня злука слов'янських народів здійсниться завдяки особливій ролі Росії в процесі реалізації ідеї слов'янської взаємності. Коллар надавав Росії особливу роль в об'єднанні слов'янських народів, схвалював ідею «мовного зближення» слов'ян, зокрема, пропонував концепцію створення «чехословацького племені».

Образ дочки Богині Слави в поемі Коллара символізує долю і надію всіх слов'янських народів, уярмлених і пригнічених, із трагічною історією, як особливо рідні поетові полабські слов'яни, але сповнених віри й сподівань на своє звільнення. Та передусім про духовне єднання слов'янських народів роздумував і мріяв цей романтичний виразник ідеї Славії – спільної батьківщини слов'ян, автор концепції об'єднаного слов'янства як історично визрілого цілісного культурного організму – «слов'янської нації».

Мимоволі згадуються рядки з поезії Миколи Костомарова «Діти слави, діти слави»:

*Стануть вкупі перед Богом
Вольнії народи,
Поклоняться рози'ятому,
Завіт його приймуть...¹*

Мрія Миколи Костомарова про відродження слов'янських народів, освячена вірою Христовою («тільки там, де дух господен / тільки там і воля! / Де любов Хрестова й правда, / там і щастя, доля»), плекалася разом із вірою в майбутнє відродження України. Більше того, Микола Костомаров і його однодумці, передусім Тарас Шевченко, який своєю поетичною пристрасстю просто-таки налякав побратима («Тарас Григорович прочитав мені свої недруковані вірші. Мене охопив страх... Я побачив, що муза Шевченка роздирала завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захоплююче було зазирнути туди!!!)², стверджували неминучість відродження-воскресіння України та виповнення її християнської місії пробудити, воскресити інші слов'янські народи. Так, у написаному 1859 р. листі, опублікованому в січневому за 1860 рік «Колоколі» Олександра Герцена, Микола Костомаров стверджує, що в майбутньому слов'янському союзі «наша Южная Русь должна составить отдельное гражданское целое на всем пространстве, где народ говорит южнорусским языком...». І далі застерігає: «Пусть же ни великороссы, ни поляки не называют своими земли, заселенные нашим народом».³

І справді, праці Яна Коллара були відомі Шевченкові в перекладах Осипа Бодяньського – той опублікував

¹ Костомаров М. Твори: в 2 т. Т.1: Поезії, драми, оповідання. Київ: Дніпро, 1990. С.112.

² Костомаров Н. Воспоминаніе о двух малярах // Основа. 1861. Кн.4. С. 49.

³ Костомаров Н. И. Украина (письмо к издателю «Колокола») // Колокол. 1860. Л. 61. 15 янв.

1824 р. уривок із поеми «Дочка Слави». Український поет також був знайомий із працею О. Бодянського «О народной поэзии славянских племен» (Москва, 1837).

Цілком можливо, а в цьому був переконаний Іван Франко, що Шевченко був знайомий із працею Я. Коллара «Про літературну взаємність між різними племенами та говірками слов'янської нації» (1830), яка була перекладена російською мовою⁴. У цьому трактаті словак Коллар уже не стверджував, що словацька мова не самостійна й має заради формування «чехословацького племені» злитися з чеською, хоча його земляк, словацький філолог Антон Бернолак значно раніше, ще наприкінці XVIII ст., обґрунтував потребу впровадження мови словацького народу в літературу.

Цю ж важливу національну мовно-культурну місію здійснив і Тарас Шевченко, який усвідомлював, як і шановані ним Вацлав Ганка, Василь Караджич і Павел Шафарик, що порятунок рідного народу від загрози асиміляції в умовах імперської колонізації полягає в утвердженні народної мови шляхом набуття нею статусу літературної. Так, перебуваючи в Седневі 1847 року, Шевченко пише передмову до другого, на жаль, нездійсненого видання «Кобзаря», у якій викладає свої погляди на сучасний стан української літератури та шляхи її подальшого самостійного розвитку на основі рідної, народної мови: «А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чиє краще, нехай судять люди»⁵.

Невипадково Шевченко у своїх поезіях звертався до образів Яна Гуса, Жижки з Таборова, Шафарика, Коллара, бо ідею слов'янської єдності, базовану на

⁴ Кол[л]ар Иоанн. О литературной взаимности между племенами и наречиями славянскими // Отечественные записки. 1840. Т. VIII. №1; №2.

⁵ Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. Т. 5. Київ: Наукова думка, 2003. С. 208.

принципах свободи, рівності й братерства, поваги до національних мов, традицій, історії, він усвідомив, що засвідчено в його творчості та діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. Звільнення України від російського колоніального пригнічення та набуття нею свободи й незалежності можливе, уважав Шевченко, за умови національного мовно-культурного відродження, історичного самоусвідомлення, формування національної ідентичності українського народу та домагання спільно з іншими слов'янськими народами своїх прав і свобод, а то й революційного виборення своєї незалежності. Адже скликання Всеслов'янського з'їзду в Празі було прискорене проведенням у квітні 1848 року Франкфуртського національного конгресу, на якому йшлося про створення «на історичних підставах» об'єднаної Німеччини. Видатний чеський історик і політичний діяч Франтішек Палацький зразу ж зреагував на цю ідею створення Великонімеччини й у своєму зверненні наголосив на праві чехів жити у своїй державі. На відновлення власних держав сподівалися і поляки, і хорвати, і словаки, і серби... І українці, які вже в травні 1848 року організаційно згуртувалися завдяки створенню 2 травня у Львові Головної Руської Ради. Це була перша українська політична організація в Галичині задля обстоювання й виборення прав і свобод усього 15-мільйонного українського народу. Про це було заявлено в маніфесті від 10 травня 1848 р. й наголошено, що Головна Руська Рада підтримує національні права всіх поневолених народів Австрійської імперії. За два роки до появи Головної Руської Ради в Києві створюють українську таємну політичну організацію – Кирило-Мефодіївське братство, програмні положення якого, що їх виклав загалом Микола Костомаров у «Книзі буття українського народу» і «Статуті Слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія», багато в чому збігалися з тими завданнями, які ставила перед собою Головна Руська Рада. Передусім це українське націо-

нальне відродження, створення демократичної федерації слов'янських народів на чолі з Україною, зрівняння всіх слов'янських народів у правах щодо рідної мови, народної освіти, культури.

Але ні Я. Коллар, ні П. Шафарик, ні В. Караджич, про яких згадує Т. Шевченко, не належали, як стверджує Іван Дзюба, «до панславистів «москво-фільського» гатунку, тих, хто прагнув опіки російського царизму»...⁶ А от такі українські пани-ліберали, як П. Лукашевич, Г. Галаган та інші «народолюбці», тяжіли до московського слов'янофільства (Шевченко: «І в слов'янофіли // Так і претесь...»). Можливо, вони, як і прихильні до ідей російських слов'янофілів М. Максимович, О. Бодяньський, і не знали, що влада Російської імперії надавала щедру матеріальну підтримку деяким поборникам слов'янського відродження, які діяли на теренах Австрійської та Пруської імперій, а головне, до кінця не усвідомлювали, які ж цілі переслідує Російська імперія, здійснюючи гуманітарну експансію заради майбутньої злуки слов'янських народів на чолі з імперською Росією.

Далеко не випадково на перший Всеслов'янський з'їзд, ідею проведення якого запропонував 20 квітня 1848 р. хорватський публіцист Іван Кукульєвич, а чеські діячі національного відродження її реалізовували, прибули й двоє російських представників – відомий революціонер-емігрант М. Бакунін і його соратник А. Милорадович. І хоча це був з'їзд слов'янських народів Австрійської монархії – чехів, словаків, хорватів, українців, проте в ньому брали участь й інші європейські народи – поляки, серби, чорногорці. До речі, цей конгрес європейських слов'янських народів, на якому були присутні 340 делегатів, відбувався за колларівською концепцією «єдиного слов'янського народу».

⁶ Дзюба Іван. Тарас Шевченко серед поетів світу. Київ: Либідь, 2017. С. 315.

На цей з'їзд слов'янських народів прибула українська делегація, яка змогла заявити про свої права й вимоги, про які йшлося 12 травня 1848 року на Головній Руській Раді. У роботі з'їзду брала участь і організована поляками делегація від галицьких русинів.

Головна Руська Рада запропонувала українській делегації домагатися на з'їзді таких вимог:

«1) визнати в Австрії окремішність українського народу, яка повсюдно затиралася польським чиновництвом;

2) завести українську мову у діловодстві і народних школах;

3) у вищих школах;

4) щоб всі австрійські чиновники в Галичині знали українську мову і всі закони нею друкувалися;

5) створити систему освіти для греко-католицьких священників українською мовою, аби вони могли повноцінно виховувати народ;

6) зрівняти в правах і можливостях духовенство трьох обрядів;

7) щоб українці отримали гарантоване право на державні посади»⁷.

Слов'янський з'їзд у Празі 1848 року не зміг погасити польсько-українського антагонізму, бо хоча українці домоглися на з'їзді права української мови в гімназіях, польська влада в Галичині на це не зреагувала.

«Та безперечно найбільше і справді реальне значення мов з'їзд для освітлення українського питання і скріплення національної свідомості. Завдяки з'їздові українське питання виведено із тісного галицького загуменка на широкий європейський форум. Тоді ж зведено й першу битву за поділом Галичини»⁸, – підсуму-

⁷ Баган О. «І ми в Європі». Українство і слов'янська ідея в історії й перспективі // Універсум. 2013. №7-8. С. 54.

⁸ Брик Іван. Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том СХ-ХІХ. Львів. 1920. С. 215.

вав згодом у спеціальному дослідженні слов'янського з'їзду – «того найкращого і вельми інтересного епізоду політичної емансипації і політичної славянської взаємності галицьких Українців в 1848 р.» відомий дослідник українсько-слов'янських мовно-літературних взаємин Іван Брик.

Учасники Всеслов'янського з'їзду, на якому, наголошуємо, галицьких українців представляли передусім представники Головної Руської Ради, розробили проєкт федеративного союзу австрійських слов'ян. Мета цього союзу – взаємний захист національних прав і свобод у майбутній федерації рівноправних автономних народів на чолі з конституційною династією Габсбургів.

На розгляд з'їзду, який тривав 10 днів, із 2 до 12 червня 1848 року, у Національному музеї Праги, М. Бакунін подав програму нової слов'янської політики. Польський публіцист Карл Ліберт також запропонував свій проєкт програми слов'янської єдності. Але ці програмні документи не були ухвалені, передусім тому, що розпочалося празьке повстання («Празька буря») і програма з'їзду не була повністю реалізована. Згодом Іван Франко в статті «Основи нової слав'янської політики» опублікує оригінал програми, яку М. Бакунін писав французькою мовою, коли австрійська армія під командуванням князя А. Віндшгреца бомбардувала Прагу, а також її дослівний переклад українською мовою.

Міхаїл Бакунін пропонував утворити всеслов'янську федерацію, яка буде базуватися на «на нерозривному та братерському зв'язку всіх народів, що складають слов'янську расу»⁹. Революціонер Бакунін передбачав, що в це нове державне утворення, яке він називав Слов'янським Собором, увійде і російський народ, але намагався не вивищувати ні ролі Росії, ні російської мови в цьому новому устрої слов'янських народів.

⁹ Франко Іван. Основи нової слов'янської політики Бакуніна // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів. 1912. Т. 109. С. 161.

М. Бакунін, який не був на цьому з'їзді офіційним представником російського народу, підтримав ідею всеслов'янської федерації в межах Австрійської монархії, з якою на з'їзді виступив видатний словацький вчений Л. Штур. А вже бунтар Бакунін ще 1846 року проголосив головною метою своєї революційної діяльності російську революцію, після перемоги якої буде утворена республіканська федерація всіх слов'янських земель.

Він прибув на цей з'їзд, щоби налагодити співпрацю російських і польських революціонерів задля повалення російської, австрійської та турецької монархії і створення на звільнених від деспотії землях федерації європейських республік. Цю ідею республіканської федерації всіх слов'янських народів М. Бакунін систематично обстоював і розвивав у таких своїх творах, як «Звернення до слов'ян», «Основи слов'янської федерації», «Внутрішнє облаштування слов'янських народів», «Основи нової слов'янської політики».

У відомій «Исповеди» Бакунін згадує один зі своїх виступів на Слов'янському з'їзді, у якому він наголосив: «Наше собрание есть первое славянское собрание; мы должны положить здесь начало новой славянской жизни, провозгласить и утвердить единство всех славянских племен, соединенных в одно нераздельное и великое политическое тело»¹⁰.

Але марево російського імперського панславізму вже тоді нависало над Європою, тому австрійські слов'яни воліли краще бути у федерації рівноправних народів «своєї» монархії – конституційної династії Габсбургів. Та й питання слов'янського походження росіян для слов'ян Європи було проблематичним. Для самої Московії-Росії як держави-конгломерату націй, етносів і народностей ще донедавна говорити переконливо про себе як слов'янську державу, яка відзначаєть-

¹⁰ Славянские съезды XIX-XX вв. Москва. 1994. С. 54.

ся історико-культурною єдністю на основі спільності мови, релігії, історії та інших культурних принципів об'єднання, не випадало. Процес завойовницького нарощення нових територій і підкорення нових і нових етносів тривав, тому для імперії було вкрай важливо виробити систему ціннісних орієнтацій, свою політичну концепцію, завдяки якій можна було утверджувати свою легітимність. Найкраще для цього підходила Візантійська імперія з її божественною православною вірою, божественною місійністю і святим імператором, яка впала під ударами невірних. Важливо було те, що для Константинополя властива була не національна, а релігійна – православна – ідентичність. Російській імперії вкрай потрібна була глибока історична перспектива, релігійні та культурні ресурси, історико-культурна «генеалогія», якої, звісно, не було в цьому конгломераті багатьох угро-фінських племен, слов'ян, татарів та інших народностей. Тому для свого ідеологічного самовизначення була обрана Давня Русь як духовна спадкоємниця Візантійської імперії і сама Візантія. Від Давньої Русі московити намагалися запозичити тип колективної культурно-політичної ідентичності, систему символів, міфів, спогадів, легенд, традицій, від Візантії – ієрархічну систему управління державою, віру й божественну обраність православного царя і богоугодного народу. Заради цієї мети московити перейняли візантійські титули, двірський церемоніал, зокрема, візантійський ритуал коронації та символи: двоголовий орел, скіпетр, щоденні церковні відправи тощо.

Визначальною ідеєю, якою була просякнута політична концепція єдності православної церкви й династичної влади, став ідеал православної Росії як «Третього Риму», що його начебто сформулював напівміфічний старець-чернець Філофей у посланнях 1523–1524 рр. до якогось із російських царів, здається, Василя III: «Два Рими впало, а третій стоїть міцно; четвертого не може бути». Насправді ця теза «Москва – Третій Рим», а

отже, ідея іменувати Москву новим Константинополем і так визначати для Московського князівства начебто Богом даровану місію звільнити від гніту Османської імперії слов'ян, передусім греків, болгар і македонців, визріла в середовищі православних греків-емігрантів. Саме грецький митрополит Зосима ще 1492 року назвав Москву новим Константинополем.

Але тодішнім славословам допетровської патріархальної Московії, речникам ідеї «гниття Заходу» й апологетам месіанської ролі православно-монархічної Росії вкрай важливо було розпросторити на весь слов'янський світ ідею про величну місію Росії як визволительки пригнічених слов'янських народів, носія високих духовних цінностей, базованих на православної вірі, на тріаді «православ'я, самодержавство, народність», яку згодом сформулював міністр народної освіти при Миколі I С. С. Уваров.

Ідеалом Третьої імперії продовжують марити й ті сповідники історичного месіанізму росіян і відтворення «могутньої держави СРСР», яких нині зараховують до когорти пост'євразійців. Це їм, тим, хто в нервовій лихоманці шукає-придумує вектор суспільного розвитку пострадянської Росії, нинішнім російським носіям «імперської ідеї», представникам пострадянського пост'євразійства Александрові Дугіну, Михайлу Юр'єву, Михайлу Леонтьєву та ін., не терпиться таки відбудувати той «Третій Рим» поки що на пострадянському просторі, бо територія колишнього СРСР, на переконання директора Інституту національної стратегії Російської Федерації Михайла Ремізова, – це зона «природних і життєвих інтересів» Росії.

Методи реалізації геополітичного проєкту відтворення імперії застосовують різні. Від анексії Криму й окупації східних територій України до культурно-цивілізаційної і лінгвокомунікативної експансії, яка інтенсифікувала «три руйнівні для українського середовища

процеси – етномаргіналізацію, культурну креолізацію та зросійщування»...¹¹.

По суті, уже тоді, на початку XIX століття, монархічна Росія активізувала інтелектуальну, творчу, наукову і, звісно, фінансову енергію на прирощення до російського імперського тіла тих слов'янських народів, які формувалися в процесі боротьби за своє визволення як культурно-цивілізаційні організми, поставали як «нації-держави» (Тегель).

Нагадаємо, що на першому Слов'янському конгресі був розроблений проєкт федеративного союзу слов'ян як рівноправних народів, але не під скіпетром російського монарха, а на чолі з конституційною династією Габсбургів.

Росія ж претендувала на одноосібне лідерство у європейському слов'янському русі й намагалася нав'язати цим народам російську мову як мову міжслов'янського спілкування. Орієнтація (і значною мірою прикуплення) була на національні еліти слов'янських народів, у середовищі яких формувалися національні цінності та пріоритети, відтворювався образ нації, її історична й мовно-культурна генеалогія. Зусилля російських монархістів, базовані значною мірою на щедру фінансуванні, увінчалися успіхом у Галичині, де зразу ж після «Весни народів» 1848 р. за якихось два роки (1848–1849 рр.) москвофільство на певний час нейтралізувало енергію переважної частини галицької духовної інтелігенції, спрямованої на мовно-культурне визволення й національне відродження.

«Російсько-руська» течія в період «Весни народів» 1848 року, як стверджує автор «Слова перестороги» Василь Подолинський, уже існувала в Галичині. Це течія виросла на ґрунті старорусинства й русофільства – на намаганні місцевих патріотів, мовно-культурних і релігійних діячів визначити національно-культурну само-

¹¹ Кісь Роман. Глобальне – національне – локальне (соціальна антропологія культурного простору). Літопис. Львів, 2005. С. 265.

бутність і національну ідентичність західних українців – русинів. Тоді ідеї про слов'янську взаємність і самобутність кожного слов'янського народу були популярними. Водночас у Європі і, звісно, у Галичині погляди бездержавних слов'янських народів були звернені на незалежну слов'янську державу, від якої чекали допомоги в боротьбі за своє національне визволення, що Російська імперія постійно обіцяла. Частина західних українців – русинів, зважаючи на спільну назву «Русь» і на подібність етнонімів «руський» і «русский», легко потрапила на ідеологічний гачок москвофілів, які активно пропагували ідею єдиного російського («русского») народу та потребу приєднання до Російської імперії.

Так, 1866 року у Львові галицькі москвофіли опублікували в часописі «Слово» свій політичний маніфест у вигляді статті «Поглядь въ будущность» під псевдонімом «Одинъ именемъ многихъ», у якій русинів-українців проголошено частиною єдиного народу від Сяну до Амуру.¹²

Іван Франко, який розвінчав галицьке москвофільство в багатьох статтях («Іван Наумович», «Із історії москвофільського письменства», «Отець Антін Петрушевич», «Іван Гушалевич», «Ідеї й «ідеали» галицької москвофільської молодезі», «Стара Русь») і в сатиричних думках («Дума про Меледика Плосколоба», «Дума про Наума Безумовича»), уважав цей суспільно-політичний і мовно-культурний рух однією з «головних болячок нашого національного життя – розрив нашої інтелігенції на два табори: *українофільський і москвофільський*»¹³.

Івана Франка глибоко тривожило те, що російський уряд субсидував, переважно через церкву, москвофіль-

¹² Набитович Ігор. Дерево життя літературного роду. Київ: Дух і літера, 2018. С. 241.

¹³ Франко І. «Ідеї й ідеали» галицької москвофільської молодезі // Франко І. Зібр. тв.: у 50 т. Т. 45. С. 410.

ські видання в Галичині, на Закарпатті й Буковині, бо ці видання вели активну асиміляторську пропаганду, денаціоналізуючи й деморалізуючи населення краю, насаджуючи двомовність. Франко стверджував, що «москвофільство, як усяка підлість, всяка деморалізація – це міжнародне явище, гідне загального осуду і боротьби з ним»¹⁴.

Галицькі москвофіли, уважав він, це «швидше слуги кожного з російських урядів, його агенти і агітатори» і їх не варто трактувати як щось специфічно українське:

«Кому ще не зовсім запаморочений розум, кого ще не чіпалася сліпота, сей добре тямить, що москвофільство, чи там кацапство безнастанно спиняло і спиняє свобідний розвиток руської народності, що москвофільство збивало і збиває русинів на манівці, зводить їх на політичну блуканину»¹⁵, – писав Іван Франко в статті «Зміна системи».

Галицьке москвофільство, перебуваючи під прицільним контролем російської агентури, діяльність якої координувало й фінансувало російське посольство у Відні, виявилось потужною суспільно-культурною і політичною силою. У Галичині за російські гроші організовували антиукраїнські акції, діяли москвофільські культурні, наукові, освітні, видавничі інституції; москвофіли захопили у Львові Народний дім, Ставропігійський інститут, театр «Руська бесіда», Галицько-Руську матицю, Руську Раду, опанували і заснували низку часописів, із-поміж яких «Зоря галицька», «Пчола», «Галичанинь», «Галичорусский вестник», «Слово», «Проломь», «Русское слово», «Наука», «Русская Рада» та ін. Особливо активно допомагало галицьким москвофілам «Галицько-руське благодетельное общество» в Санкт-Петербурзі, яке спочатку очолював А. Будилович, а згодом граф В. Бобринський. Крім

¹⁴ Франко І. Збір. тв. у 50-ти т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 46. Кн. 2. С. 261.

¹⁵ «Житте і Слово». 1896. Кн. 3. С. 158.

того, російська влада офіційно, легальними способами щорічно виділяла «настоящим русским» у Галичині 60 тис. руб., а безпосередньо через міністра фінансів ще 25 тис. руб.¹⁶.

Галицькі москвофіли на кошти, які щедро надходили з Росії, розгорнули активну «обединительну пропаганду» – повели системну ідеологічну агітацію «в дусі слов'янофільства – культурно-політичної теорії про спорідненість слов'янських народів і потребу гуртування їх довкола великої Російської імперії як ідейно-цивілізаційної антитези супроти католицького і протестантського Заходу»¹⁷.

Координував, спрямовував і фінансував цю ідеологічно-політичну компанію в Галичині відомий російський учений і письменник, ідеолог російського панславізму Міхаїл Погодін, який у своїх численних працях заперечував існування українців як окремого народу із власною мовою і культурою, не вважав український історичний процес як самостійний і спадкоємний. Його так звана «погодінська колонія» стала ядром москвофілів у Львові з числа відомих науковців, письменників, видавців, журналістів.

До цього інтелектуального москвофільського тaborу перекинувся один із побратимів М. Шашкевича, колишній член «Руської трійці», видатний діяч українського національного відродження кінця 30–40-х років ХІХ ст. Яків Головацький. Цей, за визначенням Ірини Фаріон, «типовий ренегат-москвофіл»¹⁸ став чільним

¹⁶ Любченко В. Б. Москвофільський фактор і російська влада напередодні та під час війни // Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Київ, 2013. С. 124.

¹⁷ Баган Олег. Іван Франко про галицьке москвофільство (Національний етюд) // Українська літературна газета. № 11, 1 червня 2018 р.

¹⁸ Фаріон Ірина. Москвофільство Львова: історія; Фаріон Ірина. Москвофільство Львова: сучасність // Слово Просвіти. Ч. 47, 22–29 листопада 2017 р., ч. 49, 7–13 грудня 2017 р., ч. 48, 29 листопада–5 грудня 2018 р. С. 13.

провідником «азбучної війни», агентом «русского мира» в Галичині.

Російська імперія, як правило, намагалася передовсім прихилити до себе національну еліту, застосовуючи різноманітні маніпулятивні технології та використовуючи російських агентів впливу, які пропагували ідеї російського імперіалізму, фінансували й поширювали російську та російськомовну газетно-журнальну і книжкову продукцію. У пропаганді москвофіли, російські панслависти особливо наголошували на світовій значущості й величчі російської мови й культури, завдяки якій і мали виховуватися інші народи в мовно-культурних традиціях російського народу. Таким чином відбувалося розмивання національної самоідентифікації, національна еліта втрачала свою культурну ідентичність, обираючи «лінгвістичну і культурну ідентифікацію з росіянами»¹⁹.

Яків Головацький та інші галицькі обрусителі рідного краю, послуговуючись щедрим російським грошовим стимулюванням москвофільської діяльності від М. Погодіна, рідного брата Я. Головацького Івана Головацького, який жив у Відні й був головним агентом російського формування галицького москвофільства як політичної сили, ще одного галичанина, священника при російському посольстві у Відні Міхаїла Раєвського, який спрямував потоки фінансування на москвофільські інституції в Галичині, зуміли за короткий час широко упровадити сумнозвісне «язиччє» – цей штучний гібрид літературної мови, базованої на церковнослов'янській основі з долученням староукраїнських слів. Москвофіли переконували галицьких українців у тому, що вони не українці, а органічна частка великого російського народу, «настоящие русские», бо історично перебувають у повній етнокультурній єдності з «великоросами», що в них нема й не може бути якоїсь

¹⁹ Сва М. Томпсон. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. С. 49.

своєї, особливої української мови, а та мова, якою говорить галицька чернь, ніщо інше як місцеве наріччя, яким неможливо послуговуватися в науці, літературі, справочинстві...

Живу народну українську мову, за утвердження якої як основи мовно-етнічної єдності всіх гілок українського народу так жертвовно ратував Маркіян Шашкевич і два інші члени «Руської трійці», які згодом зрадили ці патріотичні ідеали, місцеві москвофіли відкинули як безперспективну, не годящу для будови храму народної освіти, науки і культури. Натомість вони активно почали впроваджувати в освіту, науку, пресу, службу Божу книжну московську мову, цим самим русифікуючи край і закликаючи до національно-політичної єдності з Росією.

Двоязичність, яку насаджували москвофіли, за Франком, породила в середовищі галичан моральну й політичну дволичність – розчленувала інтелігенцію, інтелектуально-духовну еліту Галичини, як писав Іван Франко, на українофільський і москвофільський табори.

Так формувався український сепаратизм, політично орієнтований то на Москву, то на Варшаву, то на Відень, на жаль, значна більшість галицької інтелігенції та ієрархів греко-католицької церкви стала на позиції історико-культурної і мовно-духовної єдності українського та російського етносів, що передбачало неминуче приєднання Галичини до Російської імперії. Їхня позиція базувалася на ідеологемах: мовна єдність, єдиновірність, етнічна порідненість. Цю політичну орієнтацію було оприлюднено в газеті «Слово»: «...наш нарід і нарід російський, се один нарід, а наша мова і мова російська, се одна мова»²⁰.

Саме під впливом російських інспіраторів «слов'янської єдності» москвофільська течія в Галичині намагалася прищепити «племени малорусському» ототож-

²⁰ Цит. за: Лозинський Михайло. Українство і москвофільство серед українсько-руського народу в Галичині. Стрий, 1994. С. 8.

нення «русинів» і «росіян», домогтися, щоби галицькі русини усвідомлювали себе частиною єдиної «великої Русі».

Правда, русофільська орієнтація в Галичині не посідала доміантної позиції, оскільки в Австро-Угорській монархії після проведення нової адміністративної реформи доволі впливовою стала австрійсько-русинська орієнтація. «Весна народів» 1848 року змусила Габсбурзьку імперію зважати на зростання національної свідомості в Галичині, яку було поділено на українську й польську частини, особливо після надання в Галичині 1869 року польській мові статусу офіційної, що спричинило посилену конфронтацію між українцями й поляками. Водночас активізувалася польсько-русинська орієнтація. На противагу Головній Руській Раді пропольські громадські активісти створили свою організацію – Руський собор, який виступив проти цього поділу Галичини за етнічним принципом.

Конфлікт різних національних орієнтацій у Галичині не згасав, а навпаки, розростався, криза ідентичностей навіть поглиблювалася в цьому поліетнічному й поліконфесійному регіоні. Як стверджує Ярослав Грицак, «починаючи від 1830-х років й аж до Першої світової війни місцеві русини-українці проводили дискусії на тему, ким вони є: поляками, росіянами, українцями чи, врешті-решт, особливим етносом – австрійськими русинами»²¹.

Отже, російські слов'янофіли, панслависти зуміли нав'язати значній частині галицького соціуму свої мовно-культурні, цивілізаційні, політичні ідеологеми. І це сталося передусім тому, що українська людність у цьому краю, як і в підросійській Україні, не була здебільшого національно свідомою, сконсолідованою. Далися взнаки столітні перебування під владою чужинців, що виробило ментальну схильність до пристосуванства,

²¹ Грицак Ярослав. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. Київ: Критика. 2004. С. 272.

запобігання перед владою, прислужництво. Про це неодноразово з боєм і тривожною пересторогою писав Іван Франко.

Франка боліла малість і млявість національно свідомої, творчої інтелігенції в Галицькій Русі, яка б була і сама заряджена енергією національного визволення, і здійснювала б величезну, украй потрібну роботу з творення української нації як культурного організму, здатного до самостійного життя.

І хіба не таке завдання стоїть і нині уже перед незалежною Україною, коли централізаторські й уніфікаторські поривання неоімперської Росії реалізуються засобами гібридної війни, а російська мова в цій війні слугує інструментом провокативного збудження в Україні сепаратистських настроїв і дій. Саме російською мовою були і тривають передусім через засоби масової інформації ретрансляції ідеологічних концептів східнослов'янської єдності, різних міфологем і стереотипів на зразок: «Росія – центр євразійської цивілізації», «Київська Русь – перша Російська держава», «Хрещення Русі 988 р. – початок російського православ'я», «Москва – третій Рим», «Київська Русь – спільна історична батьківщина росіян, українців, білорусів».

Нині особливо активно Росія нав'язує міфологеми про єдину «давньоруську народність», «триєдину руську народність», про єдність російської та української історій, а отже, про історичну неминучість об'єднання двох народів – українського і російського – навколо православного центру – Росії. Ця ідеологічна політика спрямована на формування «такого типу колективної ідентичності, яка була би здатна продукувати спільні цінності, світогляд, спільне розуміння «общей истории», а відтак, тотожне бачення історичної перспективи»²².

²² Зерній Ю.О. Історична пам'ять як об'єкт державної політики // Стратегічні пріоритети. 2007. №1(2). С. 73.

Згадаймо, як нещодавно Росія намагалася втягти Україну в нове наднаціональне неоімперське державне утворення – Співдружність Незалежних Держав, що передбачало створення єдиного інформаційно-комунікативного простору, наднаціонального культурно-символічного простору, інтегрування освітніх систем країн-членів СНД із метою уніфікації стандартів науково-освітніх систем на цьому пострадянському просторі. І хоча Україна не підписала відповідного пункту договору щодо розвитку спільного інформаційного простору, проте це не послабило інформаційну агресивність Росії, її системних вторгнень в український інформаційно-комунікативний простір України. Яка мова доміне в російських електронних і друкованих ЗМІ, відео- й аудіопродукції, спеціальних інтернет-проєктах, у контрабандній книжковій продукції з Росії? Звісно, російська. Мета путінської Росії така сама, як і Російської імперії, як і імперії СРСР, – це гомогенізація колишнього радянського простору на основі російської мови й російської культури, формування спільного неоімперського інформаційно-комунікативного простору засобами російської мови.

Чи не вперше цю панславістську концепцію оприлюднили в Москві та Санкт-Петербурзі під час відкриття Всеросійської етнографічної виставки 1867 року. Це був неформальний слов'янський з'їзд, на який російська влада запросила велику кількість гостей зі слов'янських земель. Із 81 гостя лише самих чехів прибуло 27 осіб.

Тоді, а саме в середині 60-х років XIX ст., у російському суспільстві ідея слов'янської взаємності набуває виразного політичного спрямування. Починають активно осмислювати та пропагувати теорію всесвітньої величі Росії та її месіанської ролі у визволенні й об'єднанні слов'янських народів під скіпетром російського царя-визволителя. Так, під час перебування закордонних слов'ян у Росії в травні-червні 1867 року

чільні російські панславісти С. Аксаков, М. Погодін, В. Ламанський та ін. активно обстоювали ідею гегемонії Росії в слов'янському світі, закликаючи слов'ян об'єднатися на основі загальнослов'янської, тобто російської, мови і єдиної, тобто православної, віри²³.

Отже, на цих зустрічах слов'ян, які з великими урочистостями відбувалися в Москві та Санкт-Петербурзі, ідея всесвітньої величі Російської імперії та слов'янської єдності під скіпетром Білого царя прозвучала надзвичайно виразно.

До речі, у цих імпрезах брала участь невеличка делегація руських діячів Галичини та Закарпаття на чолі з Яковом Головацьким. І це не випадково, бо починаючи ще з 1860-х р. галицькі й закарпатські русофіли і москвофіли співпрацювали з російськими панславістами. Більше того, з урядовими колами Російської імперії, отримуючи, зокрема, через священника при російському посольстві у Відні М. Ф. Раєвського фінансову допомогу й літературу.

Так, у спеціально видрукуваній книзі в травні 1867 року під назвою «Всероссийская этнографическая выставка и славянской съездъ» серед гостей, які прибули до Росії з Австрії, першим, отже, найпочеснішим, у підрозділі «III. Русские» визначений «Яков Федорович Головацкий, один із главных и наиболее знаменитых представителей русской народности в восточной Галиции»²⁴. І далі йде розлога панегірична бібліографічна довідка.

Невипадково під час урочистого обіду в будинку Дворянських зборів у Москві Якову Головацькому було надано слово. Наголосив відразу, що вітає усіх «родным словом и русским сердцем от имени моих земляков, родных вам русских Галичан»: «Мы соста-

²³ Лаптева М. П. Идея славянской взаимности и славянские съезды XIX в. // Славянские съезды XIX–XX вв. С. 19.

²⁴ Всероссийская этнографическая выставка и славянский съезд. Москва, 1867. С. 113–121.

вили все один великий русский народ, один по роду и имени, один по вере, один по языку, один про звичаям и обычаям, один по законам и власти», запевняючи, що його трьохмільйонний народ, який перебував по обидва боки Карпат, «живет русским духом, говорит по-русски, сохраняет невредимо предания отцов своих и веру в соплеменность нашу с вами»²⁵.

Незважаючи на пишні прийняття й запевнення в ширості почуттів дружби та любові до слов'янських братів, не вдалося їй тоді російським слов'янофілам переконати своїх гостей обрати та визнати своєю базою формування національної ідентичності російську мову як загальнозрозумілу для всіх слов'ян і цим утвердити мовну єдність слов'янських народів.

На організовану в Москві Всеросійську етнографічну виставку покладали особливі сподівання. Головний акцент було зроблено на слов'янському відділі. Для організаторів цієї демонстрації, як патетично захоплювався професор Харківського університету П. Лавровський, було важливо відкрити перед усім слов'янським світом велич і місію Росії, якій «по всем правам и заслугам пренадлежит и почин в объединении всеславянском», бо, мовляв, нема на землі такого народу й такої держави, «которая могла бы померяться правом своим быть местом первого всеславянского объединения, с матушкой, первопрестольною, белокаменною, святою Москвой»²⁶.

Про український народ, звісно, не йшлося, зверталися переважно до західних і південних слов'ян, а заявлені у європейській пресі зауваження щодо прав і свобод українців тлумачили як «бред заблудших единиц, выкрикнувших когда-то на враждебных страницах западной печати неизвестный в нашем доме вопрос малороссийский»²⁷.

²⁵ Там само. С. 211–212.

²⁶ Там само. С. 96.

²⁷ Там само.

Про істинну мету організації цієї етнографічної виставки, розкішних прийомів і зустрічей із самим государем-імператором чітко висловилася львівська газета «Dziennik Polski». Упорядники й автори збірника «Все-російская этнографическая выставка и славянской съѣздъ» не залишили без саркастичного осудження цей виклик австрійських «отщепенцов славянства – поляков», які назвали брехнею намагання Москви висловити цією виставкою солідарність усіх слов'янських племен перед Європою: «Ложь – эта солидарность славянских племен под русским протекторатом. Такой солидарности не признают ни Поляки, ни Чехи, ни Рутены (галицкие русские!)»²⁸ – цитують рядки з газети «Dziennik Polski».

Оскільки й етнографічна виставка, і зустріч представників слов'янських народів у Москві і Санкт-Петербурзі відбувалися під знаком 1000-річчя слов'янської писемності й літератури, пам'яті легендарних просвітителів-місіонерів Кирила і Мефодія, які безпосередньо вплинули на запровадження християнства на землях Давньої Русі-України, російські панславісти наполегливо пропонували визнати істинність православної віри та її переваги порівняно з усіма іншими вченнями, передусім із католицизмом. Так самодержавна Росія, яка доклала максимум псевдонаукових, пропагандивних зусиль, щоб обґрунтувати монопольне владарювання спадщиною Київської Русі, на цих зустрічах домагалася визнання слов'янської ідентичності росіян і розпросторювала поза межі так званої російської історико-культурної системи цінностей догми й ідеї офіційної російської історіографії. Та цього наполегливого протиставлення «єдино істинної» православної віри, а отже, єдиної спадкоємниці Візантії – Росії з її богообраним і месіанським російським народом, «геть прогнилому» західному християнству – католицизму і протестантству не сприйняли західні слов'яни, значна

²⁸ Там само. С. 101.

частина яких була католиками.²⁹ То ж не дивно, що другий, у Празі та Вроцлаві, Слов'янський з'їзд 1868 року поставив під сумнів легітимність тих обговорень і пропозицій, які відбувалися у столицях Російської імперії рік тому. Та цю слов'янську зустріч 1867 року російські слов'янофіли не забували, повсякчасно нагадували, що саме там начебто була визнана початкова єдність усіх слов'янських народів, а головне, підтверджена мовна слов'янська ідентичність росіян. Організатори і російські учасники етнографічної виставки не втомлювалися повторювати тези про мовну єдність слов'янського спілкування російську мову й уніфікувати її, щоби поліпшити, удосконалити загальнослов'янське спілкування. По суті, росіяни домагалися гомогенізації мовного простору на всіх теренах проживання слов'янських народів на основі російської мови як начебто загальнозрозумілої. Саме на цих зустрічах слов'ян із російськими неославістами розпочався процес формування російського націоналістичного дискурсу, утвердження російської національної ідентичності³⁰.

Московські панславісти продовжували нав'язувати слов'янським народам Європи проекти творення так званої «всеслов'янської єдності», ідеї великодержавного русизму на чолі з боголюбним «православним царем» під широко розпростореними крилами «старшого Північного орла». Про українців радикальні слов'янофіли-русофіли, зокрема, їхній лідер Алексей Хом'яков, який закликав «слов'янських братів» – «болгарина, серба і хорвата» (тільки не українця, поляка, білоруса) братися в ім'я національного визволення за «батьківський булат», щоби згодом покійно схилити могутню

²⁹ Майорова О. Славянський съезд 1867 года: Метафорика торжества // Новое литературное обозрение. 2004. №51. С. 81.

³⁰ Аблицов Віталій. Чому слов'янські з'їзди зігнорували претензії Москви на європейське лідерство // Слово Просвіти. Ч. 18, 7–13 травня 2015 р., ч. 19, 14–20 травня 2015 р.

голову «перед старшим Северным орлом», узагалі й не згадували. Вони не визнавали «України та українсько-го народу ні в сучасну йому добу, ні в історії; «малоруси» (як і білоруси) були для нього (Хом'якова. – М. Ж.) органічною і невід'ємною складовою єдиного православно-го російського народу, хіба що з деякими діалектними відмінностями в розмовній мові»³¹.

Це той Хом'яков – визнаний вождь слов'янофільства, який назвав Кирило-Мефодіївське братство «політичною дурістю» («Малороссиян по-видимому заразила политическая дурь. Досадно и больно видеть такую нелепость и отсталость»), а поривання Шевченка, Куліша, Костомарова, Марковича та інших українських діячів вибороти визволення свого народу та інших слов'янських народів від деспотії та тиранії «злочинною помилкою бідних малоросіян».

Зрозуміло чому, бо кирило-мефодіївці прагнули добровільного об'єднання відроджених і визволених від гніту слов'янських народів у вільному, рівноправному й справедливому союзі європейських націй, а не утворення єдиної слов'янської держави з єдиною загально-прийнятою, звісно, російською мовою і єдиною, звісно, православною церквою на чолі з «богообраною» православною Росією. І якщо російські панслависти, передусім московські слов'янофіли, намагалися «пригорнути» слов'янські народи до холодного серця «Северного орла», прилучити до слов'янського співжиття під прапором православно-го царизму, то українські сповідники слов'янської ідеї, слов'янського братства закликали до рівноправного єднання всіх слов'янських народів. Автор головного документа Кирило-Мефодіївського товариства «Закон Божий» Микола Костомаров визначав його як «твір про слов'янську федерацію», у яку Україна входила б як рівноправний її член із усіма возз'єднаними етнічними землями – Лівобережною і Правобережною частинами і Східною Галичиною.

³¹ Дзюба Іван. Тарас Шевченко серед поетів світу. С. 298.

Уже на Празькому з'їзді слов'ян 1908 року московські слов'янофіли продовжували домагатися схвалення їхньої ініціативи щодо об'єднання слов'ян начебто «заради рівноправності та вільного розвитку всіх народів». До складу російської делегації ввійшли 22 особи, з-поміж яких майже половина була члени Державної ради та Державної думи Російської імперії. Передбачалося, що українські національні сили мали виділити делегатів, які повинні прибути на з'їзд разом із галицькими москвофілами в складі єдиної російської делегації. Але провідні діячі українського національного руху К. Левицький, М. Грушевський, В. Бачинський, В. Охримович, Л. Цегельський підготували заяву, у якій від імені українського народу відмовилися від участі в Празькому з'їзді слов'ян. Тільки за умовами постанови незалежних демократичних слов'янських держав можлива реалізація слов'янської ідеї на культурному ґрунті – таку позицію висловили у своїй заяві українські чільні діячі.

І хоча так і не було сформовано офіційної делегації від українців, галицькі москвофіли на цьому з'їзді покірно хилилися до російських слов'янофілів, до російської делегації, яка внесла на розгляд з'їзду резолюцію про потребу слов'янського єднання заради «досягнення рівноправності та вільного розвитку всіх народів». Польська делегація, у складі якої були представники польських галицьких партій, заявила, що польський народ визнає свою належність до Російської імперії, і тим самим підтримала проект резолюції росіян. Ця новоутворена коаліція російських і польських консерваторів була спрямована, справедливо вважали діячі українського національного руху, проти українських прагнень досягти побудови незалежної демократичної держави.

Російські панслависти вважали, що Російська імперія визначена Божим провидінням відтворити Візантійську імперію, а для цього треба визволити й відродити Константинополь як центр східного право-

славного світу. Більше того, як переконував російський природознавець і філософ М. Я. Данилевський, майбутній, визволений від магометансько-турецького ярма Константинополь-Царгород повинен стати центром «особливої культурно-історичної сфери» світового значення і розвитку. Отже, Росія, відвоювавши центр православ'я Константинополь, набула би своєї історичної спадщини й відновила б Східну Римську імперію. І нарешті – створення «Слов'янського Союзу» («Всеславянський Союз») на чолі з Росією зі столицею в Царгороді. Майбутня федерація у формі «Слов'янського Союзу» під скіпетром богопокликаної Росії політично і духовно об'єднає всіх слов'ян, а «загальнослов'янським засобом обміну почуттів і думок» стане російська мова. На переконання М. Я. Данилевського, передусім, щоби досягнути «суттєвої єдності» народів, об'єднаних у «Слов'янському Союзі» «спільною ідеєю Всеслов'янства», треба озброїти їх російською мовою («... общий язык, которым не может быть иной, кроме русского»³²).

«Мало в яких концепціях імперіалізму так глибоко розкрито значення мовної агресії, як у Данилевського. Але його наука не минула марно, її почуто, нею керуються нинішні творці широкого «русского мира» та наші рідні зазивали до нього...»³³, – узагальнює Іван Дзюба, який детально проаналізував працю цього творця концепції російського націоналізму в слов'янофільському дусі «Россия и Европа. Взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германно-Романскому Н. Я. Данилевского. СПб: Издание товарищества “Общественная польза”. 1871».

Сучасні російські націоналісти не забувають, ради чого закликав М. Я. Данилевський творити «Слов'ян-

³² Дзюба Іван. Нагнітання мороку. Від чорносотенців ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. С. 196.

³³ Там само. – С. 199.

ський Союз» із гегемонією Росії в цій «добровільній єдності слов'ян». Заради протистояння германо-романському світові – Європі як культурно-історичній формації, яка начебто себе вичерпала. Майбутнє за Росією та іншими слов'янськими народами, які й витворять нову цивілізацію у формі «Слов'янського Союзу».

Вимріюваний «Слов'янський Союз» мав би поглинути й Галичину, Буковину й Закарпаття (М. Данилевський: «Русская империя с присоединением к ней всей Галиции и Угорской Руси»), де пишним цвітом розросталося облудливе москвофільсько-слов'янське зілля. До речі, серед майбутніх членів цієї федерації слов'янофіли не розглядали українців як національного суб'єкта.

Адже не випадково російські слов'янофіли, підтримуючи москвофільську течію в середовищі галицького українства, намагалася продукувати так звану «малоросійську» ментальність, спрямовану на усвідомлення себе русинами як «росіянами», а саме органічною частиною єдиного великого «русского народа». «Не маючи морально-духовних та економічних сил вистояти перед польським натиском, підсиленним позірною австрійською нейтральністю в польсько-українському протистоянні, ці високі прошарки українського суспільства, духівництво та інтелектуали, шукали порятунку в начебто єдиновірній Московії та начебто спорідненій із нею мові»³⁴, – узагальнює Ірина Фаріон.

Але чи варто виправдовувати діяльність деяких чільних галицьких москвофілів-русофілів тим, що вони «поширенням ідеалів просвітництва і книжності» стримували процес колонізації русинів-українців?

Справді, інтелігенція в Галичині, продукуючи русофільство, протистояла польсько-австрійській політиці, спрямованій на денаціоналізацію русинів-українців.

³⁴ Фаріон Ірина. Яків Головацький: «Відки такий наглий упадок?» (І. Франко) // Слово Просвіти. Ч. 48, 29 листопада – 5 грудня 2018 р.

Бо ж урядові структури Австро-Угорської імперії в Буковині й Закарпатті здійснювали таку саму політику денационалізації, намагаючись відвернути місцеве населення від української народної мови, асимілювати українців, пригасити український культурний і освітній рух та поривання до єдності з українцями Наддніпрящини.

Мабуть, услід за Людмилою Івановою можна визнати, що частково й справді певною мірою русофільство було одним із засобів самоствердження національної ідентичності галичан-русинів як окремішнього народу, відмінного від польського, що постійно заперечували і віденський уряд, і польські ідеологи різних течій – від консерваторів до революціонерів»³⁵. Але треба пам'ятати, що галицькі москвофіли, намагаючись оборонитися від польсько-австрійського асиміляційного впливу, топили українську національну ідентичність у російському морі. І згодом, уже в 60-х роках, коли під впливом українофільських ідей, які долинали в Галичину з Наддніпрящини, розвинувся народовський рух, галицькі русофіли почали послідовніше й чіткіше формулювати невідлучність «русько-українського» народу від «17-мільйонного народу руського» та стверджувати свою відмінність, окремішність і від росіян, і від поляків.

Місцеві москвофіли своїм наполегливим упровадженням «язичія» домоглися лише ширшого розростання розмежованості між українською народною мовою, якою послуговувалося населення Галичини, і цим своєрідним штучним мовним утворенням, що претендувало на роль літературної мови й навіть загальноукраїнської комунікації.

Можливо, не кожен із чільних провідників галицького москвофільства до кінця усвідомлював, що своїм

³⁵ Іванова Л. Г. Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50–60-х рр. XIX ст. Київ: Дніпро, 2008. С. 199.

пориванням «вселити» в суспільну свідомість необхідність прийняття книжної московської мови вони сприяють реалізації політичного проєкту «великої російської нації», творенню єдиного «православного народу».

Російська мова і в XIX, і в XX століттях виконувала політичні й ідеологічні функції, які цілеспрямовано впровадила Москва, передусім те, що намагається реалізувати нинішня Росія своїм агресивним вторгненням у мовне, релігійне, культурне й освітнє поле України. У цій сьогоднішній гуманітарній експансії російська мова відіграє ключову роль, розширюючи вплив Росії шляхом упровадження ідей «русского мира», зокрема, зміцненню позицій російської мови в національному суспільному просторі. Отже, російська мовно-інформаційна експансія триває.

Тепер путінська Росія активно не провітрює проєкту «Слов'янський Союз» на ідеологічних протягах, не витягає його із заприлого слов'янофільського сундука, зате активно продукує ідею повномасштабного відновлення СРСР, агресивно реалізуюючи проєкт відродження імперської Росії.

Так, один із лідерів сучасного пост'євразійства, до речі, автор «улюбленої книги Кремля» – роману-утопії «Третья империя: Россия, которая должна быть» (2007 р.), Міхаїл Юр'єв підготував 2004 року концепцію для Президента РФ під назвою «Крепость Россия», де намагався обґрунтувати тезу про Захід як традиційного ворога Росії, яку вже не раз «обсмоктали» слов'янофіли та євразійці, закликав розірвати будь-які економічні зв'язки з Європою та якнайшвидше розбудувати Російську імперію.

Наступного 2005 року директор Інституту національної стратегії РФ Міхаїл Ремізов опублікував «Проект: «Государство-цивилизация»: Концепция государства-цивилизации и учредительные принципы нового строя». І в цьому документі повторено відоме з попередніх сторіч ствердження про те, що Росія не кра-

їна, яка належить до західної цивілізації, її майбутнє – у відновленні радянської імперії в кордонах до 1991 року, а російська нація є і буде ядром цивілізації з великої кількості народів, що об'єдналися і будуть об'єднуватися навколо цього цивілізаційного ядра.

2005 року з'явився ще один документ під назвою «Проект Россия», який видавництво «Ексмо» видрукувало 2009 року накладом в 1 млн примірників. Знову ж ці самі залякування, що зловісний Захід знищить народи Росії, передусім США, знову ж бажання бачити Росію Третім Римом, православною монархією як політичного традиційного суспільства. Як стверджує американська дослідниця політичних процесів у Російській Федерації Діна Хапаєва, сучасні російські прихильники відродження російського імперського простору та монархії в Росії «прагнуть бачити свою країну Третім Римом», вони «вимагають повернути Росії її імперську велич, включаючи території, які потрапили під її контроль після Ялтинської конференції»³⁶.

Сучасні ідеологи російського месіанства, новочасні слов'янофіли й імперські націоналісти втішають себе надіями вивершити імперську ідею в російську національну державу на основі російської нації, російської мови й російської культури. Усі інші нації, народності й етнічні групи, які будуть інтегровані в імперське тіло, поступово асимілюються, тобто розчиняться в російській, слов'янській расі.

Чи варто сьогодні нагадувати, що могутня ідеологічно-пропагандивна машина тоталітарної держави СРСР використовувала в загальноімперській комунікації російську мову, точніше радянський новояз, призначений для ритуального обслуговування влади. Правила, прийоми, засоби і форми радянської політичної комунікації неминуче передбачали домінанту однієї мови, звісно, російської, центральної не лише за перебуванням в епі-

³⁶ Хапаєва Діна. Рабские мечты об имперском величии // Новое литературное обозрение. №144 (2'2017). Москва, 2017. С. 214.

центрі так званого інтернаціонального єднання народів і мов, але й за особливою її місією як мови єднання, мови загальної комунікації, а саме тоталітарної мови. «Як і в радянський час, імперія запускає для цього всю потугу інформаційної зброї, діючи за принципом великої брехні. Знову російська мова постає у традиціях тоталітарного новоязу, як маніпулятивний інструмент приховування правди»,³⁷ – справедливо стверджує Лариса Масенко.

Незважаючи на тотальний ідеологічний вплив і на цілеспрямовану русифікацію українців, комуністичному режимові, як і режиму путінському, не вдалося досягти своєї мети, хоча зросійщення міських середовищ України та її східних регіонів призвело до катастрофічних наслідків. На жаль, і досі національний культурно-ідеологічний простір України належно не захищений від російської антиукраїнської пропаганди, більше того, Росія поєднує інформаційну війну зі збройним наступом, із військовим вторгненням на територію України. Тому й нині надзвичайно важливо формувати суспільство національної єдності, а для цього потрібно визначити стратегію досягнення суспільної консолідації.

Українська важлива проблема, бо вибори Президента України 2019 року засвідчили, що українське суспільство не має тієї бажаної єдності на основі спільних цінностей і ясності перспектив розвитку держави. Навпаки, переконалися, на жаль, у тому, що політичне відчуження суспільства від влади наростає, суспільство дезорієнтоване і розчароване. Більше того, члени українського соціуму не усвідомлюють уповні спільної ідентичності, а без цього не досягнути суспільної консолідації. І що особливо загрозливо, навряд чи вдасться уникнути посилення суспільної конфронтації.

Безперечно, неоголошена російсько-українська війна вплинула на зміну суспільних настроїв, і звісно, на

³⁷ Масенко Лариса. Мова радянського тоталітаризму. Київ, Видво «Кліо», 2017. С. 228.

зміну ціннісних настанов і орієнтацій багатьох українців. Правда, поступово формується українська нація як політична спільнота, суспільство повільно, але таки консолідується, проте в умовах гуманітарної експансії, а нині ще й активної гібридної війни, яку веде Росія проти України не один рік, не одне десятиліття, навіть не одне століття, досягнути суспільного консенсусу, органічного суспільного єднання важко.

Власне, у цій гібридній війні важливим складником є війна інформаційна. Росія завдяки новітнім інформаційно-комунікаційним технологіям змогла сформувати в Україні значний проросійський сегмент українського суспільства, що дозволило їй анексувати АР Крим, здійснити агресію на Сході України. Саме там, у Криму і на Донбасі, російська мова слугувала першим ідентифікатором для переважної більшості так званих російськомовних громадян України й уже цим орієнтувала їх на Росію. Справедливо узагальнює Лариса Масенко: «Нинішню окупацію Росією Криму та збройне вторгнення її на Донбас підготувала сталінська і післясталінська мовно-культурна асиміляція, яка поєднала державний терор і етнічні чистки з впровадженням ідеологічної версії російської мови, що в сучасних соціо- і психолінгвістичних дослідженнях дістала орвеллівське визначення «новояз» («newspeak»). Головна мета мовно-культурних і демографічних практик тоталітарної імперії полягала в заміні національного самоусвідомлення народів СРСР зросійщеною загальноносоветською ідентичністю, інструментом формування якої був новояз»³⁸.

Унаслідок агресії Російської Федерації на Сході України відбулася, по суті, практична реалізація ідеологічного проекту «Русский мир», який передбачає перспективу відтворення імперського наративу. Північному сусідові вдалося здійснити політичну мобіліза-

³⁸ Масенко Лариса. Мова радянського тоталітаризму. К.: ТОВ «Вид-во «Кліо». 2017. – С.227

цію російськомовного населення України, більше того, сформувати в Криму та східних регіонах України регіональну колективну ідентичність на основі російських і радянських колективних знаків ідентифікації та завдяки використанню російської мови як чинника консолідації російськомовного населення. У цьому особливу роль зіграла трансляція російського мовно-культурного та пропагандистського продукту.

Як засвідчують праці провідних мовознавців, зокрема, академіка Григорія Півторака, професора Лариси Масенко, учених Лариси Якубової, Ярослави Верменич, Ірини Ренчки, Олени Рудої та ін., Росія, на жаль, виграє цю війну на мовно-культурному полі. І виграє саме завдяки впровадженню у свідомість значної частини української молоді міфів російської імперської та радянської державності, російського світобачення й світосприйняття, російських культурних кодів і стереотипів мислення й поведінки. Що казати, упродовж останніх десятиріч в Україні домінувала російська масова культура, вплив якої був надзвичайно активний. Особливо на молоде покоління українців.

Мовна експансія – це один із основних механізмів інформаційної війни Росії проти України. Це політичний механізм, який задіяла ще Російська імперія, удосконалив, модернізував Радянський Союз, а в наші дні ефективно впроваджує путінська Росія. Мовний чинник – визначальний у зовнішній гуманітарній політиці Росії, він посідає чільне місце серед інших механізмів – релігійного, культурного, інформаційного, завдяки яким розширюється ареал побутування російської мови.

Так, значна електоральна підтримка «Опозиційної платформи – За життя» в окремих південних і східних областях багато в чому викликана постійним масовим і інформаційним тиском із боку Росії, орієнтацією місцевих так званих еліт на модифіковану під гуманітарний проєкт ідею «русского мира», а головне, поширеним

серед російськомовного населення переконанням, що цей блок – «свій», тобто незалежний від київської влади, і опозиційний. Багато важило у виборі саме цього блоку те, що російська мова слугувала своєрідним ідентифікаційним орієнтиром у процесі консолідації переважної частини населення в цьому регіоні.

Завдяки підживленню російською мовою сепаратистських настроїв мовний чинник зіграв активну, доволі успішну роль у тому, що російська інтервенція відбулася і триває засобами гібридної війни. Це вдалося тому, що впродовж останніх кількох десятиріч Росія здійснювала мовно-інформаційний тиск і гуманітарний вплив на українське суспільство. Північному сусідові вдалося політично мобілізувати російськомовне населення України, більше того, сформувати в Криму та в східних регіонах України регіональну колективну ідентичність, утворити маргінальні «народні республіки». Ці терористичні організації ґрунтуються на сепаратизмі, оскільки експлуатують колективну ідентичність тієї частини населення, яке ще перебуває в полоні радянських світоглядних орієнтирів і яка потрапила під вплив міфологем «русского мира», зокрема таких, як «захист російськомовних громадян», «збереження спільної історичної пам'яті та слов'янської єдності»...

Російська мовна експансія – головний механізм реалізації великого імперського проекту «русский мір», у якому російська мова посідає ключове місце. Саме на основі російської мови має сформуватися спільний інформаційно-комунікативний російськомовний простір передусім на території колишнього СРСР. Нещодавно, а саме в листопаді 2016 року, посол із особливих доручень МЗС Російської Федерації Елеонора Митрофанова заявила: «Розвиток і правове закріплення певного статусу російської мови в конституціях і практиці наших сусідів – це наше першочергове завдання»³⁹.

³⁹ Елеонора Митрофанова: нужно законодательно закрепить статус русского языка в странах бывшего СССР. URL: <http://russ->

Водночас Росія, не сподіваючись на закріплення в конституціях країн ближнього закордоння російської мови в статусі другої державної чи «мови міжнаціонального спілкування», здійснює гуманітарну експансію, намагаючись проникати в релігійну, освітню, культурну і мовну сфери України та інших колишніх республік СРСР. Використовує відповідні соціокультурні технології для гомогенізації мовного простору колишньої комуністичної імперії на основі російської мови, нав'язує, формує панросійську ідентичність, творить спільний передусім для країн СНД культурно-символічний простір⁴⁰. Ці та інші механізми реалізації імперської політики Росія задіює з головною метою – відновити геополітичний вплив.

В останні кілька років Україна зробила кілька серйозних кроків, законодавчо обмеживши присутність Росії в національній культурно-символічній сфері. Зокрема, суттєво ослаблений інформаційно-пропагандистський вплив російського телебачення, російської книжкової продукції, засобів масової інформації.

Відомо, до чого призвела ідеологічна та політична присутність РФ в Україні, системний інформаційно-комунікативний натиск сусідньої держави на світоглядні, політичні орієнтири громадян України. Безсумнівно, російська мова як універсальний засіб комунікації відіграла важливу роль у реалізації неоевразійського проєкту, спрямованого на збереження російськомовного простору за межами Росії.

Офіційна позиція, яку на найвищому державному рівні висловила Елеонора Митрофанова, свідчить про те, що провідним завданням зовнішньої гуманітарної політики Росія вважає турботу про особливий статус

koeppole.de/ru/news-18/3426-eleonora-mitrofanova-nuzhno-zakonodatelno-zakreplit-status-russkogo-yazyka-v-stranakh-byvshego-sssr.html.

⁴⁰ Пелагеша Наталя. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української ідентичності в умовах глобалізації. Київ: НІСД, 2008. С. 68.

російської мови за кордоном: «Потрібно докладати особливих зусиль до просування російської мови за кордоном. Потрібно поставити питання на високому рівні щодо надання російській мові законодавчого статусу в країнах колишнього СРСР. Це питання має також бути в зовнішньополітичному порядку денному»⁴¹.

Отже, мовно-інформаційна війна, що її веде путінська Росія проти України, зумовлена прагненням північного сусіда відновити свій вплив на території колишньої Російської імперії та СРСР. Як бачимо сьогодні, ця інформаційна агресія супроводжується підживленням регіонального сепаратизму, безпосереднім військовим вторгненням, терактами, провокаціями, насильством, створенням зон локальних конфліктів, акціями, спрямованими на відчуження частин українського суспільства від української національної культури. Тому так важливо для України розробити державні механізми для формування на основі національних цінностей і пріоритетів консолідованого українського суспільства, соціокультурного впливу на творення української національної ідентичності. Українці важливо створити єдиний інформаційно-комунікативний простір України на основі української мови, розробити комплексну програму, спрямовану на зміцнення позицій і розширення ареалу побутування української мови. І якнайшвидше інтегруватися в єдиний європейський наднаціональний інформаційно-комунікативний простір для взаємодії в цій царині з країнами Європейського Союзу⁴².

Інакше годі сподіватися, що ми зможемо успішно протистояти гуманітарній експансії Росії, яка відроджує старі міфологеми, базовим елементом яких є

⁴¹ Елеонора Митрофанова: нужно законодательно закрепить статус русского языка в странах бывшего СССР. URL: <http://russkoepole.de/ru/news-18/3426-eleonora-mitrofanova-nuzhno-zakonodatelno-zakreplit-status-russkogo-yazyka-v-stranakh-byvshego-sssr.html>.

⁴² Пелагеша Наталя. Україна у смислових війнах постмодерну: трансформація української ідентичності в умовах глобалізації. С. 68.

російська імперська ідентичність, і гібридно впроваджує їх за програмою мовно-культурно-світоглядної експансії. Російські державні структури намагаються цілеспрямовано й ефективно формувати передусім на території колишнього СРСР спільний інформаційно-комунікативний російський простір, використовуючи фонд «Русский мир», який 2007 року створив президент РФ В. Путін. Головна мета цього фонду – зберегти й поширити російську мову у світі шляхом посиленого інформаційного впливу на свідомість російськомовних і неросійськомовних громадян незалежно від місця проживання. Більше того, Росія прагне захищати не лише своїх громадян, і не лише етнічних росіян, а все російськомовне населення передусім на території колишнього СРСР. Отже, згідно з Посланням 2005 року президента В. Путіна Федеральним зборам РФ, «русский мир» має об'єднати всіх, де б вони не жили, у Росії чи за її межами, російською мовою і російською культурою, бо там де є і де буде російська мова, там і російські інтереси.

То ж нічого дивного нема в тому, що нинішній правитель Російської Федерації вважає, що нема окремих націй – росіян, українців, білорусів, а є просто окремі частини єдиного російського народу, тому його бачення майбутнього великої «тисячолітньої держави» вкладається в таку форму: один народ, одна релігія, одна мова. Звісно, російська. Цю саму концепцію в ХІХ столітті намагалися впроваджувати російські панславісти, московські слов'янофіли.

Та апологетам месіанського призначення православно-імперської Росії не вдалося досягти своїх цілей ні в століттях минулих, ні в сторіччі двадцять першому. Бо слов'янські народи, як і народ український, прагнули національного самовизначення, утвердження себе як «нації-держави», як самостійні й самодостойні культурні організми. І це сталося завдяки тому, що національні еліти, духовні й політичні провідники нації жертовно

служили своєму народові, усвідомлювали свій національний обов'язок, були щирими синами своїх націй. Тарас Шевченко тому рішуче осуджував тих, хто відцурався від рідної мови, свого народу, його культури і пішов служити чужим богам: «Чому В. С. Карад[жич], Шафар[ик] і інші не постриглись у німці (їм би зручніше було), а остались слов'янами, щирими синами матерей своїх, і славу добру стяжали?»⁴³.

Тому Шевченко і закликав, «...а на москалів не вважайте», а творіть рідною мовою. І саме українською мовою закладати основу нової української літератури, а цим самим – базу під українську національну ідентичність. Шевченко усвідомлював, що саме рідним словом, мовою свого народу можна і слід розбудити притлумлений колоніальним невільництвом дух людей, вселити в їхню свідомість віру в щасливий день волі, підняти народ на подвиг національного самоздійснення, запалити його енергією творення нової національної долі.

⁴³ Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. Т. 5. С. 315.

